№ 11 дәріс. «Концепттеудің әдістері: теориялық және мпирикалық аспектілер»

Дәрістің мақсаты: Когнитивтік лингвистика мен лингвокультурологиядағы концепттерді зерттеу мен модельдеудің теориялық-әдіснамалық негіздерін, сондай-ақ эмпирикалық деректермен жұмыс істеу әдістерін жүйелі түрде қарастыру.

Түйінді ұғымдар: концепттеу, концептуализация, лингвомәдени реконструкция, этимологиялық талдау, паремиологиялық фонд, концептуалды метафора, корпустық лингвистика, эмпирикалық база.

1. Кіріспе: Концепттеу мен концептуалды талдаудың әдіснамалық негіздері

Тілдік санадағы мәдени мағыналарды жүйелеу үшін концепттеу (концептуализация) мен категоризациялау процестерін ажырата білу маңызды:

- Концептуализация – адамның дүние туралы жинақтаған білімі мен тәжірибесін ұғынып, санада белгілі бір тұтас мағыналық құрылымдар (концепттер) түрінде бекітуі.
- Категоризация – осы түзілген концепттер мен заттарды белгілі бір ортақ белгілері бойынша топтарға, класс пен категорияларға бөлу.

Ғылыми әдебиеттерде концептті зерттеу кешенді сипатқа ие болғандықтан, ол екі үлкен бағытқа – теориялық-когнитивтік және эмпирикалық-қолданбалы әдістерге жіктеледі.

2. Концепттеудің теориялық әдістері мен тәсілдері

Теориялық деңгейде концепттің ішкі құрылымы (ядросы, ближняя периферия, дальняя периферия) мен оның генезисі анықталады. Мұнда келесі негізгі әдістер қолданылады:

1. Этимологиялық және семасиологиялық талдау:
   - Сөздің немесе аталымның бастапқы түпкі төркінін (этимонын) ашу арқылы концепттің көне синхронды-диахронды қабатын айқындау.
   - *Мысалы:* «Құт» немесе «Жол» концептерінің көне түркілік жазба ескерткіштеріндегі мағыналық эволюциясын қадағалау.
2. Лексикографиялық сипаттама (Дефициялық талдау):
   - Түсіндірме, идеографиялық, этимологиялық және аударма сөздіктеріндегі семантикалық белгілерді (семаларды) жинақтау. Сөздің тілдегі объективтенген ресми шекарасын анықтайды.
3. Концептуалды метафора мен метонимияны модельдеу (Дж. Лакофф, М. Джонсон теориясы):
   - Абстрактілі концепттердің (уақыт, ақыл, сезім, кеңістік) физикалық, перцептивті тәжірибе арқылы қалай түсіндірілетінін ашу.
   - *Мысалы:* «Уақыт – қымбат дүние (ақша)» немесе «Уақыт – ағын су» концептуалды метафоралық модельдерін жүйелеу.

3. Концепттеудің эмпирикалық әдістері мен дереккөздері

Эмпирикалық аспект концептті тек қағаз жүзіндегі сөздік анықтама арқылы емес, нақты тіл иелерінің сөйлеу әрекетінде, фольклорында және мәдени мәтіндерінде қалай өмір сүретінін дәлелдеуге негізделеді.

1. Паремиологиялық және фразеологиялық талдау (Тілдік сананы фольклор арқылы ашу):

- Мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, тұрақты тіркестер – концепттің аксиологиялық (бағалау) қабатын айқындайтын ең бай эмпирикалық база.
- *Әдістемелік қадам:* Зерттелетін концептке қатысты паремиологиялық бірліктерді жинау, олардың семантикалық өзегін жіктеу.

2. Корпустық лингвистика әдістері (Қазіргі заманғы эмпирикалық база):

- Ұлттық тіл корпустары (мысалы, Ұлттық корпус деректері) арқылы сөздің қолданыс жиілігін (контексттерді), серіктес сөздерін (коколлокацияларын — collocations) есептеу.
- Мәтіндік жиілікті статистикалық тұрғыдан өңдеу арқылы концепттің ядросы мен перифериясын нақтылау.

3. Психолингвистикалық эксперименттер (Ассоциативті әдіс):

- Респонденттерге стимул-сөз беріліп, алғашқы санаға келген реакция сөздерді жинақтау арқылы этнос өкілдерінің қазіргі тілдік санасындағы концепттің бейнелік қабатын реконструкциялау.

4. Салыстырмалы-типологиялық аспектіде концепттерді зерттеу алгоритмі

Түркі халықтарының (қазақ, түрік, өзбек, қырғыз т.б.) материалдары негізінде концепттерді салыстырмалы түрде талдау келесі кезеңдерден тұрады:

Зерттеу кезеңі	Қолданылатын әдіс / тәсіл	Практикалық мақсаты
I. Дереккөздерді жинау	Лексикографиялық және корпустық әдіс	Сөздік анықтамалар мен корпустық мәтіндерді жинақтау.
II. Мәдени-ұлттық қабатты ашу	Паремиологиялық және лингвомәдени талдау	Мақал-мәтел, тұрақты тіркестер арқылы аксиологияны анықтау.
III. Метафоралық модельдеу	Когнитивті метафоралық талдау	Абстрактілі ұғымдардың бейнелік жүйесін салыстыру.
IV. Салыстыру және қорытынды	Салыстырмалы-типологиялық әдіс	Ортақ түркілік ядро мен этноска тән ерекшеліктерді табу.

Ұсынылатын теориялық және эмпирикалық әдебиеттер тізімі

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. — М., 1997.
2. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. — М.: АСТ: Восток-Запад, 2007.
3. Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие. — М.: Академия, 2001.
4. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. — М.: Едиториал УРСС, 2004.
5. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (этнолингвистикалық зерттеу). — Алматы: Толағай, 2004.
6. Салқынбай Ә. Тарихи когнитивтік семантика. — Алматы, 2012.
7. Уәлиұлы Н. Қазақ тілінің фразеологиялық мағынасы және этнокультурлық сипаты. — Алматы, 2007.